

חידושים אגרונומיים בראי פרשנות ספרי הקודש וההלכה בימי הביניים

מאמר זה עוסק בחידושים שחלו בעולם החקלאות בימי הביניים, כפי שהם משתקפים בספרות הפרשנות וההלכה. חידושים אלה באים לידי ביטוי, בעיקר בהופעת גידולים חדשים, כגון חציל, בננה ותות לבן – ותהליכי ייצור מוצרי מזון מהצומח שלא היו ידועים, כגון סוכר או דבס (דבש ענבים). פעמים רבות מופיע מידע זה אגב דיון הלכתי בהקשר לברכתם ומידת כשרותם. ממחקרנו גם עולה, שפרשני ימי הביניים נטו לעיתים לתאר ולזהות גידולים ומוצרים חדשים אלה (בהשוואה למציאות בימיהם ובמקומם) עם מושגים ומונחים השייכים למציאות הקדומה של תקופת המקרא והתלמוד.

א. הקדמה

ספרות פרשנות ימי הביניים אוצרת בתוכה מידע ריאלי רב, מתחומי עניין מגוונים. חלק מהפרשנים הביאו בפירושיהם ידיעות היסטוריות ותיאורים מן החיים בזמנם ובמקומם,¹ ובמקרים רבים הם הפגינו ידע טכנולוגי מרשים.² אנשי ההלכה היו ערים לחידושים שחלו בימיהם, ואשר היתה להם השפעה ותוצאה מעשית באופן קיום המצוות. ההתמודדות עם מציאות ושינויים שהזמן גרמן, היה במרוצת הדורות ועד ימינו אלה אחד ממאפייניה הבולטים של ההלכה היהודית ואופן התפתחותה. אופיה המיוחד של ספרות ההלכה, שניכר למשל בתחום השאלות והתשובות (שו"ת), עשה אותה, בין השאר, למעין חיישן נאמן לגבי חידושים חקלאיים שחלו במזרח הקרוב לאחר הכיבוש הערבי. לדוגמה: עם הופעת גידולים חקלאיים חדשים נדרשו הגאונים לביור הלכתי בהקשר לברכתם או מידת כשרותם. אגב ליבון סוגיות אלה מופיעים לפעמים בספרות ההלכתית תיאורים מפורטים של תהליך ייצור מוצרי מזון מהצומח שלא היו ידועים, כגון סוכר או דבס (דבש ענבים). לעומת זאת, בקרב חלק מהפרשנים קיימת נטייה לזהות צמחים ולבאר סוגיות המשקפות את התקופה המקראית והתלמודית, בהשוואה למציאות בימיהם. לא תמיד היו הפרשנים ערים לאותם חידושים, ולפיכך החשיבות של פרשנותם מוגבלת במקרים אלה להכרת הריאליה בתקופתם. להלן נביא כמה דוגמאות לחידושים שחלו בעולם החקלאות בימי הביניים, ואת אופן ביטויים בספרות הפרשנות וההלכה. דגש מיוחד ניתן לגידולים החקלאיים החדשים שהגיעו לארץ ישראל באותה עת.

ב. גידולים חדשים

בעקבות כיבושי האיסלאם הגיעו לארץ-ישראל ולכל המזרח הקרוב גידולים חקלאיים חדשים אחדים, או שמקצתם גדלו כאן לפני כן באופן מוגבל ובתקופת ימי-הביניים התפשטו ותפסו מקום נרחב יותר בחקלאות. מוצא רוב הגידולים החדשים הוא מהאזורים הטרופיים והסובטרופיים של דרום-מזרח אסיה. מגידולים אלה נזכיר את הבננה, חציל, ניל, תות לבן, קנה-סוכר ומיני הדורים (Citrus).³ אף-על-פי שמדובר בגידולים חדשים, שלא היו מוכרים בתרבות החומרית הקדומה, הציעו פרשנים רבים בימי-הביניים לזהותם עם צמחים הנזכרים במקרא ובמקורות התלמודיים. עובדה זו מוכיחה בעליל את התיזה המרכזית שלנו, שפרשני ימי-הביניים משקפים בפירושיהם את המציאות שרווחה בתקופתם ולא בהכרח את המציאות הקדומה יותר.

חציל

דוגמה לקביעה זו נביא מהחציל (*Solanum melongena*) הנקרא בערבית "באד'נג'אן". ספק רב אם החציל היה מוכר בארץ-ישראל, ולמעשה בכל המזרח הקרוב ובאירופה, בתקופת המשנה והתלמוד. מקורו של החציל הוא כנראה בהודו ולאזורנו הגיע רק בעקבות הכיבוש הערבי.⁴

החצילים נזכרים לראשונה במקורות העבריים בספרות הגאונים על-ידי ר' יהודאי בשם "בדצנאן".⁵ מקור זה ואחרים מעידים, שהחציל היה ידוע מאוד במזרח בתקופה הערבית הקדומה.

פרשנים אחדים זיהו את החציל עם צמחים שונים הנזכרים במקורות. בזיהוי "פקעת-שדה" (מלכים ב, ד, לט) כתב ר' דוד קמחי: "...מצאנו בפירוש גאון שהפקעות הם הנקראים בערבי אלבאג'ין".⁶ בפירוש ר' נתן ל"קנירס" שבמשנה (כלאים ה, ח; עוקצין א, ו) מבואר: "קנירס — אלאבדנאן".⁷ יחד עם זאת צריך לציין, שהיו פרשנים שהצטיינו בידע רב ובחוש ביקורת, וידעו שהחציל הוא גידול חדש שלא היה בתקופה הפרהאסלאמית. בעניין זה חלק הרמב"ם על הרופא עלי בן רצ'ואן בן המאה האחת-עשרה, שסבר שהרופא הרומי גאלינוס (131-200) הכיר את החציל: "העקר הנכון אצלי, שגאלינוס לא ידעו ולכן לא זכרו".⁸ אלישע היווני בספר "מפתח הרפואה" (מאה חמש-עשרה) העיר אף הוא בעניין זה: "באדנאן — בלשון הקודש לא מצאתי להם שם מוסמך, >אף על-פי שקצת מן העולם קורין אותן עכביות< וביוני נקראים מוליזוש".⁹ ר' תנחום הירושלמי המפרש את דברי הרמב"ם בערך "קנירס ועכביות" (על היד החזקה, הלכות יום-טוב פ"ג ה"ז), מציין: "וידוע בלשונות האנשים שהבדנאן נקרא עכביות. וזה מונח שאל ומתורגם. ואמר רב שרירא ז"ל שעכביות צמח הדומה לבדנאן ונקרא כנג'ר". כלומר, מדברים אלה עולה שחלק מהגאונים רק השוו את החציל לקנירס (*Cynara scolymus*).¹⁰ ולא זיהו אותו עמו. פרשנים מאוחרים יותר, שלא שמו לבם להבחנה זו או שלא עמדה לפנייהם הגירסה המקורית והמדויקת של דברי הגאון, זיהו בטעות את החציל עם הקנירס.

בננה

גם הבננה (*Musa paradisiaca*), הידועה בשם "מוז" נזכרת במקורות היהודיים לראשונה, כנראה רק באמצע המאה השמינית בספר הלכות גדולות. מאחר שהבננה (מוז) היתה

גידול חדש, התחבטו הגאונים בסוגיה כיצד יש לברך על אכילת פירותיה.¹¹ למרות זאת, בפירושו של ר' נתן אב השיבה מוצע ה"מוז" כזיהוי "כנות שוח" שבמשנה (דמאי א, א; שביעית ה, א).¹² נראה שגם כאן זיהוי זה משקף את המציאות של ימי המחבר שפעל בארץ-ישראל. בתקופתו היתה הבננה אחד מהגידולים החקלאיים הנפוצים באזור בקעת הירדן ומישור החוף.¹³ על גידול הבננה באזורנו כתב גם ר' מנחם די לונזאנו במאה השש-עשרה, בתוספת לערוך השלם:

חכמה — מי מאוס בדבש, נ"א (נוסח אחר) מאוז — פרי ידוע הוא בטוריא ובמצרים, בערבי מוז, בלעז תפוח גן-עדן.

שמותיה של הבננה: "מוז" ו"תפוח גן-העדן", הם מקור שמה המדעי בלאטינית: *Musa paradisiaca*. מקור השם כרוך באמונות העממיות שרווחו בהקשר לצמח זה על-ידי אנשי ימי הביניים, כפי שמציין הצליין הנוצרי פליקס פברי, בן המאה החמש-עשרה: "בהקשר לעץ זה — כל הנוצרים המזרחיים, עובדי האלילים (=מוסלמים) והיהודים מאמינים, שבפרי זה לא צייתו אדם וחיה בגן העדן (שלא לאכול מפרי עץ הדעת)".¹⁴ מכאן גם המקור לשם של אחד מזני הבננה — *M. sapientum*, דהיינו ה"חכמה". ראוי לציין, שהכינוי "תפוח גן העדן" נזכר כנראה לראשונה בתרגום הארמי של שיר השירים, שנכתב בתקופה מאוחרת יחסית, לאחר התפשטות האיסלאם. בהקשר לפסוק "וריה אפך כתפוחים" (שיר השירים ז, ט) מפרש המתרגם: "כריח תפוחין דגנתא דערין". אם אכן לא מדובר כאן בפירוש אלגורי, אלא בפרי הבננה, הרי שלפנינו אחד האזכורים הקדומים ביותר של הבננה במקורות העבריים.

ג. מוצרי מזון ותעשייה

קנה-סוכר

קנה-הסוכר (*Saccharum officinarum*) הוא הדוגמה הבולטת ביותר לתופעת זיהוי צמחי ארץ-ישראל על-ידי פרשני ימי הביניים בהתאם למציאות שנהגה בימיהם. גידול קנה-הסוכר התפשט במהלך המאה השביעית במזרח הקרוב רק בעקבות כיבושי האיסלאם. מוצאו של הסוכר היה כנראה מהודו, משם הועבר לפרס — וממנה לארצות אחרות.¹⁵ קנה-הסוכר נחשב לאחד הגידולים החשובים ביותר בכלכלתה של ארץ-ישראל וסוריה בימי הביניים, ותוצריו יוצאו לארצות רבות.¹⁶

יש חוקרים שזיהו בטעות את קנה-הסוכר עם "קנה הטוב" הנזכר במקרא (ירמיהו ו, כ; ישעיה מג כד),¹⁷ והיו שרצו לטעון, שהסוכר ותהליך הכנתו מקנה-הסוכר היה ידוע בארץ כבר בתקופת התלמוד. הנחה זו מסתמכת על אזכור ה"סיקורה" בתלמוד הירושלמי (שבת י ע"א; ביצה סב ע"ג).¹⁸ אולם יותר נראה, שהמונח "סיקורה" אינו זהה לסוכר, אלא הוראתו מין גרזן (*securis*) או שהמקורות התלמודיים דנים שם בעניין מלאכת יצרני נקניקים.¹⁹ בתקופת התלמוד קנה-הסוכר עדיין לא היה מצוי ומפורסם בתרבות החומרית המקומית, אם כי אפשר שהסוכר הגיע לארץ כמוצר מותרות בין הסחורות שהגיעו מהודו ודרום-מזרח אסיה. הסוכר נזכר במקורות הרומיים הקלאסיים²⁰ וגם אסף הרופא הזכירו בשם "הקנה המתוק"²¹ ונדמה שמקור זה הוא האזכור הראשון בטקסט עברי. מאחר

שקנה-הסוכר ומוצריו לא היו מוכרים לפני כיבושי האיסלאם, הופיעו הדיונים ההלכתיים בהקשר לברכתו רק בתקופת הגאונים ואילך.

המקור הראשון אשר התייחס לסוגיה זו הוא בעל הלכות גדולות (מאה שמינית),²² ואילו רבנו חננאל קבע: "ועל דבש קנים שנקרא צוקר מברכים בורא פרי העץ, לפי שמוציאו מבשול הקנים המתוקים".²³ פרשני ימי-הביניים הבחינו בין אכילת או מציצת קנה-הסוכר עצמו ובין הסוכר, הוא "דבש הקנים" המופק ממנו. ניכר בעליל שהם הכירו היטב את תהליך הפקת הסוכר, כפי שהדברים מובאים אצל הרמב"ם:

הקנים המתוקים שסוחטין אותן ומבשלין מימיהן עד שיקפא וידמה למלח. כל הגאונים אומרים שמברכין עליו בורא פרי האדמה. ומקצתם אמרו בורא פרי העץ. וכן אמרו שהמוצץ אותם קנים מברך בורא פרי האדמה. ואני אומר שאין זה פרי ואין מברכין עליו אלא שהכל. שלא יהיה דבש אלו הקנים, שנשתנה על ידי אור גדול מדבש תמרים, שלא נשתנה על ידי האור ומברכין עליו שהכל.²⁴

חשיבותו של קנה-הסוכר והמוניטין שיצאו לסוכר, שיוצר באדמת ארץ-ישראל וסוריה, בתרבות האנושית של ימי-הביניים, הוא כנראה ההסבר לכך, שגידול זה זכה למספר הרב ביותר של הצעות זיהוי על-ידי פרשני ימי-הביניים לביאור פסוקים ומונחים שונים מהכתובים.²⁵ רש"י פירש בעניין "יערת הדבש" (שמואל א יד, כז): "ובלשון ישמעאל קורין לאותו דבש סוקר"א בלע"ז מפי ר' נתן הישמעאלי". רש"י גם ידע ש"דבש קנים גדל בארץ ישראל" (שם, כה). ר' יצחק אברבנאל, בפירושו לפסוק ההוא, הוסיף: "ורש"י כתב שיער היה קנה הצוק"ר והוא הדבש הנוטף מהם". אחד מבעלי התוספות ביאר: "כי יערי עם דבשי" (שיר השירים ה, א) זה צוקר"ו".²⁶ בעל הערוך פירש שה"חצב" (משנה, עבודה זרה א, ה) הוא "קנה שעושיין ממנה הסוכר והוא מתוק".²⁷ ר' נתן אב הישיבה ביאר את "פרסאות" (משנה, שביעית ה, א) עם קני-סוכר,²⁸ ואילו הבלשן היהודי הפרסי בן המאה הארבע-עשרה, שלמה בן שמואל, זיהה אותם עם "אבוב רועה" (משנה, שבת יד, ג).²⁹

ידיעתו של רש"י ש"דבש קנים גדל בארץ ישראל" (שמואל א יד, כה), היא מעניינת מאוד, בעיקר על רקע העובדה שפירושו על "יערת הדבש" היה מקובל גם אצל הנוצרים בתקופה הצלבנית. פירוש זה מביא, למשל, הכרוניקאי הצלבני אלברט מאאכן, בן המאה השתיים-עשרה, אשר תיאר את דרך מסע כיבוש ארץ-ישראל בידי הצלבנים. כאשר צלבנים הגיעו לערי החוף של סוריה ולבנון, הם מצאו לפנייהם שטחים ניכרים של קנה-סוכר. אלברט מאאכן, אגב תיאור מעברם של הצלבנים בתחום טריפולי במאי 1099, תיאר בהרחבה ובהתפעלות את תהליך ייצור הסוכר ושימושו:

במקום ההוא, האנשים מוצצים קני-דבש הנקראים סוכר [zucra], שנמצאים בשפע בכל המישור. הם נהנים מהעסיס המבריא של הקנים האלה, ובגלל מתיקות זאת, ברגע שהם טועמים את זה הם כמעט שלא יכולים להפסיק... ולוקחים אותו כתבלין הנראה לאלה שטועמים אותו מתוק ובריא יותר מחלת-דבש [favum]. אחדים אומרים שזה הוא סוג של דבש שאותו יהונתן בנו של המלך שאול מצא בתוך האדמה ובשל מרדנותו העז לטעמו...³⁰

באירופה היה הסוכר רווח רק למן המאה הארבע-עשרה ובעיקר למטרות רפואיות. קביעה

זו נלמדת, בין השאר, מתוך איזכור הסוכר בספרות ההלכתית של בני אשכנז. כך, למשל, שאלת היתר הסוכר לפסח מוזכרת לראשונה אצל ר' יעקב מולין (1365-1427): "וצוקער רגילים ליוזהר אם אינו צורך גדול לרפואה כי הרוכלים מערבים כמה מינים".³¹ מאחר שקנה-הסוכר לא היה מוצר נפוץ במערב אירופה בראשית התקופה הצלבנית, ברור שהפרשנות היהודית והנוצרית שאבו את המידע על "דבש הקנים", "יערת הדבש" מתוך המקורות שמן המזרח. רש"י מציין במפורש שמקור פירושו "מפי ר' נתן הישמעאלי". אשר למקור הפרשנות הנוצרית, אפשר שהיא הושפעה מפירושו רש"י. מחקרים רבים הוכיחו את השפעותיו של רש"י על הפרשנים הנוצרים באירופה.³² אם אכן כך, הרי שהשפעות אלה היו בתקופה מוקדמת יחסית, אולי כבר בסוף ימי רש"י או שנים לא רבות לאחר מותו.

תות לבן

יש מפרשני ימי-הביניים שזיהו בעץ תות את ה"בכאים" הנזכרים במקרא (שמואל ב ה, כד).³³ אולם אפשר לקבוע בוודאות, שהתות השחור (*Morus nigra*), ה"שאמי", היה מוכר בארץ-ישראל, כבר בתקופת המשנה, לפחות. לעומת זאת, שאלת חדירתו של התות הלבן (*Morus alba*), המתוק, מעורפלת יותר, ויש חוקרים הסבורים שהתות הלבן הוכנס לארץ רק בימי-הביניים.³⁴ סוגיה זו קשורה להתפשטות תעשיית המשי כמוצר חשוב בימי-הביניים. התות הלבן, שמוצאו מסין, גודל בעיקר לצורך האכלת זחלי טוואי המשי (*Bombyx mori*), מהם טוו את אריגי המשי.³⁵ גידול טוואי המשי נשמר בסין בסודיות מטעמים כלכליים וכנראה לא היה ידוע במערב לפני אמצע המאה השישית.³⁶ בתקופה הרומית והביזנטית התקיימה תעשיית בגדי משי גם בהודו ופרס, וחומר הגלם הובא כנראה מסין. בתקופת המשנה והתלמוד נערך בארץ מסחר רב באריגי המשי, וחלקם כנראה אף יוצרו באזורנו, בעיקר בערי החוף שבלבנון.³⁷ על רקע זה, מעניינת מסורת האבות שהיתה בידי ר' יצחק אלבאליה הספרדי בן המאה האחת-עשרה, לפיה מוצא משפחתו הוא מאדם בשם ברוך, אחד מגולי ירושלים אשר נשלח על-ידי טיטוס לספרד, בשל היותו "יודע מלאכת המשי".³⁸ שינוי משמעותי בתעשייה ובמסחר המשי חל באמצע המאה השישית, עם הבאת תולעי משי לאימפריה הביזנטית.³⁹ רק מתקופה זו קיימת אפשרות סבירה, שהתות הלבן הוכנס לאזורנו. על כל פנים, גידול זה חדר לתרבות החקלאית הארץ-ישראלית ולכל המזרח הקרוב כגידול נרחב, רק לאחר הכיבוש הערבי. המשי, שבעבר היה מוצר יוקרתי, החל להיות שכיח ונצרך גם בקרב האוכלוסיה מהמעמד הבינוני. בנוסף לכך, כיבוש האיסלאם סייעו רבות בהפצת טכנולוגיית המשי הסינית המתקדמת. בעקבות זאת היו נפוצים יותר במסחר סוגי משי איכותיים ומגוונים. תעשייה זו התרחבה במרכזים שונים במזרח בימי-הביניים. על רקע המציאות החדשה שבה היו מעורבים גם יהודים, התעוררו שאלות הלכתיות שונות. כך, למשל, נשאלו הגאונים את השאלה: "תולעי המשי מהו להאכילם בשבת".⁴⁰

לא כאן המקום להביא את עושר המקורות המתארים את גידול התות הלבן בימי-הביניים בארץ-ישראל וכל המזרח הקרוב, אך לענייננו חשוב לראות כיצד משקפים המקורות ההלכתיים את מעורבותם של היהודים בגידול התות הלבן לצורך תעשיית המשי. דבר זה בא לידי ביטוי רק בסוף התקופה הממלוכית וקיבל תנופה אחר הכיבוש העות'מאני, כחלק מתהליך צמיחת היישוב היהודי ועיסוקו בעבודת האדמה בכל הארץ

ובאזור צפת בפרט.⁴¹ מקורות רבים מוכיחים שתעשיית הטקסטיל, ובכלל זה ענף המשי, קיבלה תחייה ותאוצה מחודשת. כאמור, מטעי תות-לבן רבים ניטעו לצורך תעשייה זו, ובספרות ההלכתית שוב החלו לצוץ שאלות ובעיות בהקשר לגידול זה, שמקצתן דומות לאלו שכבר עלו בתקופת הגאונים. לפני ר' יוסף קארו עלתה השאלה: "תולעת המשי מהו לספק להן העלים בשבת, המוכנסין מבערב?"⁴² ר' משה מטראני נשאל כיצד יש לנהוג עם פירות האילנות בשביעית והשיב בין היתר: "וגם העלים של כל האילנות של תותים שלוקטים להאכיל לתולעים המגדלי המשי הם הפקר לכל".⁴³ אף בנו, ר' יוסף מטראני, נשאל בעניין דומה בשנת שס"ב (1602) בעת ששהה בכפר בוקיעא (פקיעין), שם עסק ב"חידושי שביעית"⁴⁴:

נשאלתי בתותין הללו שמאכילי העלי' שלהן לתולעי המשי, אם מותר לעשות כן בשביעית, הואיל ומאכל אדם הם ומפסידין אותו בלקיטת העלים הללו... ומשנים קדמוניות נהגו היתר ומעולם לא נשמע מי שמחה בידם אלא שבשנה זו ערערו עליהם ת"ח בדבר ונראה לי, שיש להורות היתר בענין זה, מטעם שהאילנות הללו משעת נטיעתן אינם מיוחדים למאכל ולא לעשות פירות אלא נוטעין אותם מתחלה לצורך המשי ולא קרינן ביה לאכל' ולא להפסד, הואיל ומתחילתן אינן עומדים לאכילה, ואדרבא הפסד הוא להם אם היו מניחי' אות' לפירות, לפי שהם משתכרין יותר ויותר בגידול המשי מן הפירות.⁴⁵

כאמור, גידול עצי תות בידי יהודים לענף המשי נהג כבר "משנים קדמוניות" והתרחב לאחר הכיבוש העות'מאני. העדות הידועה ביותר בעניין זה קשורה לרשות, שקיבל דון יוסף נשיא מהסולטאן לבנות בטבריה עיר יהודית ולפתח את המקום. במסגרת תכנית זאת נאמר בשנת 1565: "ויצו דון יוסף ויטעו מעצי התותים לרוב מאד להאכיל את תולעי המשי..."⁴⁶.

דבש ענבים (דבס)

דבש ענבים העשוי מתירוש ענבים מורתח, היה מוכר בארץ-ישראל כבר לפני כיבושי האיסלאם. בראשונה — עד לתקופה הממלוכית — היה מאכל זה שכיח בעיקר באזור הרי החרמון והלבנון וככל הנראה היה צמיג ולא נוקשה. אף אין לנו ידיעות כיצד נקרא אז דבש הענבים. גם אם מאכל זה נקרא בשם "דבש" או "דבס", הוא בוודאי היה שם לוקאלי-ייחודי, שאינו שכיח בשאר אזורי ארץ-ישראל. בספרות הערבית של ימי הביניים הקדומים, היה ה"דבס" שם תואר כללי לדבש פירות ובעיקר לדבש תמרים. העובדה שהמקורות המזכירים ומתארים בפרוטרוט ובהתפעלות את תהליך ייצור הדבס הם למן התקופה הממלוכית מלמדת, שמדובר במוצר שלא היה כה מוכר לפני-כן. יתירה מזאת, העובדה שה"דבס" נזכר רק בהקשר לאזור ארץ-ישראל וסוריה מעידה, שמדובר במאכל ייחודי שמוצאו מאזור זה.⁴⁷

ראיה נוספת שמדובר במאכל מקומי שהחל להיות שכיח יותר רק בתקופה הממלוכית, היא אזכורו לראשונה בספרות השאלות והתשובות (השו"ת) על-ידי ר' נסים גירונדי (נפטר בסביבות 1375) בהקשר לכשרותו:⁴⁸

צפת אשר בגליל העליון תוב"ב. שאלת: בארץ הזאת רגילין הישמעאלים לקחת

הענבים ומשימים עליהם עפר לבן ידוע שעה או יותר מעט קודם דריכתם כדי שיצול היין היוצא מהם מהרה ויעמוד במתיקותו ואחר כן דורכים אותם ומבשלין אותו היין בשול יפה עד שיתעבה ונעשה כעין דבש וקוראים אותו דב"ס והוא כמו ארו"ב, שעושים בארצנו רק שזה לבן וערב יותר ממנו כי העפר מיפה אותו הרבה, ונהגנו בו איסור מיום באנו לארץ על-פי החכמים שהיו הנה...⁴⁹

סוג הקרקע הנזכר במקור זה הוא אדמת חוואר, המשמשת עד היום להצללת התירוש בתעשיית היין האירופית ובתעשיית הדבס המסורתית באזורים שונים בארץ-ישראל.⁵⁰ נראה, שבתקופה האמורה חלו שינויים אחדים בתהליך ייצור דבש הענבים. המקורות המתארים את דבש הענבים החל במאה הארבע-עשרה מציינים את הוספת אדמת החוואר לתירוש ואת המוצר הסופי כחומר יבש וקשית.⁵¹ כך, למשל, תיאר ר' משולם מוולטרה "והוא קשה כסלע ומשובח מאד",⁵² ואילו ר' דוד בן זמרא כתב: "היין שעושין ממנו בעודו תירוש על-ידי בשול דבש הנקרא דבס בערבי וכן עושין ממנו מיני מתיקה יבש שצריך קרדום לחתוך אותו".⁵³ דבש הענבים, שבתחילה היה מאכל שכיח רק באזור החרמון והלבנון, התפשט בתקופה זו גם לאזורים אחרים ובהם הגליל העליון ואזור יהודה. למעשה, עד העת החדשה הוא נחשב למוצר מזון שיוצר רק בארץ-ישראל, וממנה הוא יוצא למצרים.

גם על הנסיבות להפיכת דבש הענבים למוצר מזון בסיסי ושכיח בכל חלקי ארץ-ישראל רק בתקופה הממלוכית, אפשר למצא תשובה חלקית בספרות הפרשנית וההלכתית. ר' יוסף טוב עלם, אשר ישב בירושלים זמן-מה (בסביבות 1370), כתב בפירושו לתורה על המונח "דבש" הנזכר בין שבעת המינים:

על דרך הפשט נראה לי שהדבש הכתוב בתורה הוא דבש ענבים, כי הנה דבש דבורים לא נמצא עתה בארץ <בעיר> הקדש כי אם מעט מזער, ודבש תמרים איננו נמצא שם כלל בימים האלה, אך דבש הענבים הוא הנמצא שם עתה לרוב מאוד, ובלשון ישמעאל נקרא דבס.⁵⁴

מדברי ר' יוסף טוב-עלם ועדויות היסטוריות אחרות אנו למדים, שמציאות זו קשורה לתמורות שחלו בענף התמר של ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית. למעשה, באותה תקופה נהיה ה"דבס" כתחליף לדבש התמרים שנעלם כמעט משוקי הארץ, מחמת הידלדלותם של התמרים מהנוף החקלאי של הארץ.⁵⁵ סיבה נוספת לשכיחותו של דבש הענבים קשורה לתהליך ההתאסלמות באזור ארץ-ישראל בכלל ואזור יהודה בפרט. נראה שרק בתקופה הממלוכית נעשה ה"דבס" כמוצרי-יסוד שכיח המהווה תחליף ליין, אשר נאסר לשימוש בתחיקה המוסלמית הדתית והאיסור נאכף בפועל על-ידי השלטונות.⁵⁶ תיאור ייצור הדבס — כמו אזכורם של גידולים חקלאיים חדשים שהתפשטו בעקבות כיבושי האיסלאם — בספרות הפרשנית וההלכה הוא במידה מסוימת כבואה לתמורות חברתיות, מדיניות, כלכליות וטכנולוגיות שחלו בימי הביניים בפזורה היהודית בכלל ובארץ-ישראל בפרט.

- 1 ראה, למשל, ע"צ מלמד, מפרשי המקרא, דרכיהם ושיטותיהם, ירושלים תשל"ח, עמ' 634-640, 869-881; י' נבו, "תיאורי ריאליה בפירושי ר' אליעזר מבלגנצי למקרא", סיני, צט (תשמ"ו), עמ' א-ה; י"ד לרנר, רבנו עובדיה מברטנורא, חייו ותרומתו לפירוש המשנה, ירושלים, תשמ"ח, עמ' לד-נז; ז' עמר, "פירושים ריאליים בפרשנות ימי-הביניים לצומח של ארץ-ישראל", סיני, קטז (תשנ"ה), עמ' פו-צו.
- 2 נ' שפירא, "ידיעות טכנולוגיות אצל הרמב"ם", קורות, א (תשט"ז), עמ' 258-265; הנ"ל, "על הידע הטכני והטכנולוגי של רש"י והבעתו", קורות, ג (תשכ"ג), עמ' 145-161.
- 3 A.M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, London New-York, 1983
- 4 ווטסון, שם, עמ' 70-73.
- 5 ח"מ הורוויץ, תורתן של ראשונים, ב, פראנקפורט תרמ"ב, עמ' 56; ב"מ לוין, אוצר הגאונים, א, ירושלים תר"ץ, עמ' 91. בגירסת רבנו חננאל: "כירגאן", שם, בנספחים עמ' 48.
- 6 ר' דוד קמחי, ספר השרשים, ברלין 1847, ערך "פקע". נראה שרד"ק לא קיבל פירוש זה, שכן הוא מביאו רק כפירוש שני ואילו בפירושו לפסוק אינו מביאו כלל.
- 7 פירוש רבנו נתן אב הישיבה, בתוך: ששה סדרי משנה, הוצאת אל המקורות, ירושלים תשט"ו, בפירוש בכלאים, עמ' 30, 36, וכן בפירוש המשנה בעוקצין, עמ' 5.
- 8 רבינו משה בן מימון, פרקי משה [ברפואה] (ו' מונטנר מהדיר), ירושלים תשכ"א, פרק כד 15.
- 9 לחיבורו יש כמה כתבי-יד שתצלומיהם מצויים במכון לתצלומי כתבי-יד, הספריה הלאומית בירושלים. עוד ראה: א' ווסט, "אלישע היווני - רופא ופילוסוף בתחילת התקופה העות'מאנית", פעמים, 41 (תש"ן), עמ' 49-57.
- 10 כנראה כשל הדמיון לקוצים המצויים על גבי העלים והגבעולים של חלק ממיני החציל. דבר זה נכון, למשל, לגבי סולנום החרק, שממנו פותח כנראה החציל התרבותי; ראה ז' עמר, "הרב אישתורי הפרחי וצמחי ארץ-ישראל", סיני, קיב (תשנ"ג), עמ' רעא.
- 11 ספר הלכות גדולות (מהדורת הילרסהיימר), א, ירושלים תשל"ב, עמ' 94; לוין, אוצר הגאונים, א, עמ' 91 ובנספחים, שם עמ' 48.
- 12 ר' נתן, עמ' 27, 48.
- 13 ראה למשל, מוקרסי עמ' 166, 175, 179, 180-181; נאצר ח'טרו, ספר נאמה (מהדורת C. Schefer), אמסטרדם 1970 (צילום מהדורת פריס משנת 1881), עמ' 12.
- 14 J. Masson, *Voyage en Egypte de Felix Fabri 1483*, III, Alexandrie, 1975, p. 902
- 15 ווטסון (לעיל הערה 3), עמ' 24-30.
- 16 ראה במיוחד: E. Ashtor, "Levantine Sugar Industry in the Later Middle Ages - An Example: of Technological Decline", *Israel Oriental Studies*, 7 (1977), pp. 226-280
- 17 א' פלדמן, צמחי מקרא, תל-אביב תשי"ז, עמ' 164-165.
- 18 ראה: ש' אביצור, אדם ועמלו, אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ-ישראל, ירושלים 1976, עמ' 101; י' פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת-גן 1976, עמ' 268, הערה 17.
- 19 ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 140-141.
- 20 סיכום המקורות הקלאסיים, ראה אצל: R.J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, V, Leiden: 1966, pp. 101-103
- 21 ז' מונטנר, "ספר אסף הרופא", קורות, ד (תשכ"ז-תשכ"ט), עמ' 188.
- 22 ספר הלכות גדולות (לעיל הערה 11), א, עמ' 95.
- 23 פירושי רבינו חננאל בר חושיאל לתלמוד (ד' מצגר עורך), ירושלים תש"ן, עמ' עו. בפירוש התוספות, ברכות לו ע"ב, ד"ה ברטיבא, נאמר: "ועל צוקר"ו מברכינן בורא פרי העץ".
- 24 הלכות ברכות פ"ח, ה"ה. עוד בדיון לגבי הברכה, ראה: אישתורי הפרחי, ספר כפתור ופרח (א"מ לונץ מהדיר), ירושלים תרנ"ז, עמ' תפג, תשמ; שו"ת הרדב"ן, ורשא תרמ"ב, ח"ג, סי' תקלא, עמ' 76; שולחן ערוך, אורח חיים, סי' רב: "על לב הסוקא"ר מברך שהכל וכן המוצץ קנים מתוקות שהכל".

- 25 ג' שפירא, "שמות קנה-הסוכר והסוכר בספרות העברית", לשוננו, כו (תשכ"ב), עמ' 138-139.
- 26 תוספות, ברכות לו ע"ב, ד"ה ברטיבא.
- 27 הערוך ערך "חצב", השווה: פירוש הרמב"ם למשנה עבודה זרה א, ה. יש להבחין בין מונח זה ל"חצוב" (כלאים א, ח).
- 28 ר' נתן לשביעית, עמ' 49.
- 29 W. Bacher, *Ein Hebraisch-Persisches Wörterbuch aus dem Vierzehnten Jahrhundert*, Budapest 1900, p. 23
- 30 *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens, Occidentaux, IV*, Paris 1895, p. 456
- 31 שו"ת מהרי"ל (מהדורת י' סץ), ירושלים תשמ"ט, סי' כה, עמ' יט.
- 32 ראה למשל: ש' קמין וא' סולטמן, על-פי רש"י — *Secundum Salomonem* פירוש לטיני לשיר השירים מהמאה הי"ג, רמת-גן תשמ"ט, במיוחד במבוא עמ' ח; ש' קמין, בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 62-72.
- 33 ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים, ערך "ככא"; ר' דוד קמחי, ספר השרשים, ערך "ככא".
- 34 ש' בודנהיימר, "לתולדות המשי וגידול טוואי-המשי בארץ-ישראל", ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ' 171-172; י' פליקס, עצי-פרי למיניהם — צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 239.
- 35 על הזיקה בין התות ובין תולעי המשי, ראה בפירוש התורה לרבינו לוי בן גרשום (רלב"ג), לבראשית ד.
- 36 על תולדות המשי, ראה: א"ש הרשברג, חיי התרבות בתקופת המשנה והתלמוד, הארג ותעשית הארג, ורשה תרפ"ד, עמ' מב-מז; R.J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, IV-V, Leiden; 1964, pp. 50-58
- 37 H.B. Dewing, *Procopius of Caesarea (LCL)*, IV, בתוך: 19-14, 25, פרוקופיוס, אנקדוטה, London, 1960
- 38 ספר הקבלה לר' אברהם בן דוד, בתוך: א' נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוקספורד תרמ"ז, עמ' 74.
- 39 R.S. Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, 20 (1945), pp. 1-42; A. Muthesius, "The Byzantine Silk Industry: Lopez and Beyond", *Journal of Medieval History*, 19 (1993), pp. 1-67
- 40 ש' אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 224; ועוד ראה בעניין זה: ח"מ הורוויץ, תורתן של ראשונים, ב, פראנקפורט תרמ"ב, עמ' 57.
- 41 ראה בעניין זה: י' ברסלבסקי, לחקר ארצנו, תל-אביב תשי"ד, עמ' 154-169; י' כנעני, "החיים הכלכליים בצפת ובסביבותיה במאה השש-עשרה וחצי המאה השבע-עשרה", ציון מאסף ו (תרצ"ד), עמ' קעב-ריז.
- 42 שו"ת אבקת רוכל, ירושלים תש"ך, סימן לא.
- 43 מ' בניהו (מהדיר), שו"ת רבינו משה ב"ר יוסף מטראני, ירושלים תשי"ן, ג, שאלה מ"ו, עמ' קכ. ועוד ראה בעניין גידולים אחרים: שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, ירושלים תשכ"ח, סי' ב.
- 44 ח' בנטוב, "רשימות אוטוביוגרפיות והיסטוריות של רבי יוסף מטראני", שלם, א (תשל"ד), עמ' 222-223.
- 45 ר' יוסף מטראני, שו"ת מהרי"ט, ירושלים תשל"ו, אורח חיים, סי' פג, עמ' נה. — ההדגשה שלי, ז"ע.
- 46 י' הכהן, עמק הבכא, קרקוב 1895, כ, עמ' 147.
- 47 ראה בהרחבה: ז' עמר, "הדבס בארץ-ישראל בימי הביניים", מחקרי יהודה ושומרון — דברי הכנס החמישי תשנ"ה, אריאל תשנ"ו, עמ' 241-248.
- 48 בספרות ההלכתית יש התייחסויות רבות בהקשר לכשרות הדבס הנעשה בידי המוסלמים באזורנו. המאמר המקיף ביותר בנושא זה נכתב על-ידי ש"ח קוק, "דבש ענבים", בתוך: חמדת ישראל, קבץ לזכרו של הגאון ישראל מרן חיים חזקיהו מדיני (א' אלמאליח עורך), ירושלים תש"ו, עמ' 124-130. התייחסות ראשונה אנו מוצאים אצל רבנו נסים בן ראובן גירונדי, אשר מביא את דברי יעקב מרמשק, שהוא כנראה ר' יעקב סקילי שפעל באזורנו בראשית המאה ה-14: "בכל עניינים

אלו עיקר, הגויים שעושים הדב"ס מענבים אין כוונתם ליין רק לדב"ס ומחשבתם מסלקת כל איסור ולעולם זה לא נקרא יין רק דב"ס שמו, — שו"ת הר"ן (מהדורת א"ל פלדמן), ירושלים תשמ"ד, סי' ה, עמ' לט. ר' יעקב סקילי, המצוטט, שם, הסתמך על דברי האי גאון (939-1038), שהדבש הנוצר במשנה (עבודה זרה ב, ז) "הוא דבש שנעשה מן היין". לפי מקור זה, הדבש וסוגית כשרותו היא קדומה ביותר ומופיעה כבר בתקופת הגאונים, אולם דברי האי גאון לא נמצאו עד כה בשום מקור אחר. נראה לנו, שמדובר במסורת שגויה והדברים שנאמרו בשם הגאון משקפים מציאות שהתהוותה בתקופה המאוחרת בהרבה לזמנו. מכל מקום, הר"ן אסר לבטוף את אכילת הדבש. גם ר' עובדיה מברטנורא הכריע כך לאחר התלבטות, כפי שציין במכתב מירושלים לאביו בשנת 1488: "וכבר נסתפקו בארצות האלה על דבש ענבים, שעושים הישמעאלים, שמשעת דריכה אין דורכים אותן כדרך שדורכין לעשות מהן יין, והדבש טוב מאד. ונשאלתי על זה בעזה ובירושלים, ונתבקשתי להמנות בהיתר זה ויש בו כמה צדדים להיתר; ומפני אשר ראיתי התכמים אשר היו לפני, שלא מלאם לבם להחית, לא רציתי לפרוץ גדר". — א' יער, אגרות ארץ ישראל, תל אביב תש"ג, עמ' 120. כך פסק גם ר' יוסף קארו בשולחן ערוך, יורה דעה, סי' רכג, סעי' כו (הלכות יין נסך). ר' יוסף בן צייאח, בן המאה ה-16, מחשובי הרבנים בדמשק ואח"כ נתמנה לרב בירושלים, כתב בספר שו"ת שלו: "בבאי העירה דמשק יע"א ראיתי בה מנהגים שונים...וכן בענין המאכלות בקצתם עם היותם אסורים נהגו בהם היתר... (למשל אכילת) דבש הענבים...וכעת בחשבי לצאת מהעיר ללכת ירושלים תוב"ב...רצייתי לבטל מהם מנהג גרוע שהיה להם ויש בו איסור" — ש' אסף, "שו"ת ר' יוסף אבן צייאח", קרית ספר, יא (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 495. ר' דוד בן זמרא (1480-1573), אשר ישב שנים רבות בירושלים וצפת, אף הוא נשאל אודות "מעשה היה שהלכו יהודה לכרמים לעשות דבש בהכשר ולאחר שנתבשל והסירו אותו מעל האש נתערב עמו כמו ג' אוקיות מהחירוש שעושים ממנו העכו"ם הדבש שלהם והוא דבר מעט מחלק א' ממאה", ראה שו"ת רדב"ז, ב, סי' תשכט, עמ' 46. ר' אלעזר אזכרי, מגדולי חכמי צפת במאה השש-עשרה: "וכן היהודים ההולכים לכרם נכרי לעשות דבש, אע"פ שאין קונין אותו, אלא לאחר שנגמרו מלאכתן ברשות נכרי, חייבין". ספר חודים, ירושלים תשמ"א, פרק נב, עמ' רט. וכן רבינו יום טוב צהלון, מחכמי צפת. על דבש ענבים של גויים שנעשה בידי יהודים ראה שו"ת מהריט"ן, ירושלים תשכ"ח (מהדורת צילום משנת תנ"ד), סי' ז. רבי נסים חיים משה מזרחי מספר, שבשנת 1728 הובא דבש דבורים בספינה דרך יפו. היהודים בירושלים חששו שמה "עירבו בו הגויים דבש ענבים הנקרא בערבי דיביס ובלעז הרופי" — ספר אדמת קודש, קושטא תק"ב, יורה דעה, סימן ה. לעומת מקורות אלה, כתב ר' חיים ויטאל, בשם מורו האר"י: "בענין הדבש הנעשה מחירוש המבושל של הענבים, לא היה מורי ז"ל נמנע מלאוכלו, אף אם העושים אותו חשודין עליו. והנלע"ד שהיה מקל עליו בו, לפי שאין ניסוך באומות הישמעאלים, ודי לו להחמיר, שלא לאוכלו בהיותו ודאי שלהם, אך בספיקו מותר" — ראה ספר שער המצוות, תל-אביב תשכ"ב, פרשת עקב, עמ' קט. בנו, ר' שמואל ויטאל הוסיף, שם, על דברים אלה: "מעיד אני, שמורי אבי זלה"ה, לא היה אוכל ממנו. ולעד"ן כי היה מחמיר בסבת הרבה ערלים נוגעים בחירוש, כמנהג שלהם בעת עשיתו והוא ספיקא באיסורא דאורייתא". בענין ברכתו, ראה: החיד"א, ברכי יוסף, ירושלים תשכ"ד, או"ח סי' רב: "על ארופי שהוא מי ענבים שנקפא מברך שהכל". ר' יוסף חיים, בן איש חי, הלכות, פרשת מטות, י: "סירופי, שהוא מי ענבים שנקפאו וקורין אותו בערבי דבש — מברך עליו שהכל ולאחריו בורא נפשות רבות".

שו"ת הר"ן, שם, סימן ה, עמ' לו. 49
 י' בן-יעקב, "עפר לבן ידוע", הצלת תירוש באמצעות חוואר — מציאות ומקורות, חלמיש, 3 (תשמ"ו), עמ' 21-27. על תפקידו של העפר שמוסיפים בתעשיית הדבש, כתב במפורש חיים בן ישראל בבבנשתי, שו"ת בעי חיי, ירושלים תשמ"ד, יורה דעה, סימן קע: "על עפר ואפר שנוהגין בזמן הבציר שמניחין ומשליכין בחירוש אחר שדורס בגת של גוים ואח"כ משליכין בו עפר ידוע לבן שעה אחת או יותר כדי שיצול ויזדכך ויתכבר התירוש מהרה ויעמוד במתיקותו ימים עד שיתבשל ויעשו ממנו דבש הנקרא אירופי ונהגין פה אחר שמשליכין בחירוש ההוא עפר, משם ואילך מתטפל הגוי בבישולו ונושא ונותן בחירוש ההוא לבשלו וקונה ממנו ישראל". 51
 גם הנוסע המוסלמי המפורסם אבן בטוטה, שביקר באזור ארץ-ישראל בשנת 1326, תיאר את הכנת הדבש המיוצר במקום זה. לדבריו, היו מוסיפים לדבש הענבים מין קרקע מסוימת כדי שהיא תתמצק.

חידושים אגרונומיים בימי-הביניים

- כך שאם יישבר הכד שבו נמצאת עיסה זו, הרי שתוכנה ישאר כמקשה אחת, ראה אבן בטוטה, רחלה, (מהדורת B.R. Sanguinetti & C. Defremery), פריס 1854, עמ' 186.
- א' יערי, מסע משולם מוולטרה, ירושלים תש"ט, עמ' 75.
- שו"ת הרדב"ז, א, סי' פג. 52
- ראה: ד' הרצוג (מהדיר), צפנת פענת, ב, ברלין תר"ץ, עמ' 9. 53
- ז' עמר, "הערות על הצומח והחקלאות של ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית", בתוך: ארץ-ישראל בתקופה הממלוכית (י' דרורי עורך), ירושלים תשנ"ג, עמ' 220-236. 54
- ז' עמר, "תהליכי התאסלמות ואיסלום ביהודה ובשומרון בימי הביניים והשפעתם על ענף הגפן ועל ייצור היין", בתוך: מחקרי יהודה ושומרון — דברי הכנס הרביעי תשנ"ד, אריאל תשנ"ה, עמ' 247-261. 56

